

ІХ. Художній твір і духовний онтогенез особистості

Художній твір завжди розрахований на сприйняття *Homo sapiens* – людини розумної. А сам розум людський і людська духовність має соціальне походження. Так, відомі випадки, коли Людська Дитина виростала серед вовків, але й після повернення до людей освоїти людську мову і стати людиною вже не могла.

Духовність як суспільна якість має відображення в національній специфіці образів мистецтва і літератури, відображає духовний філогенез нації, а прилучення до неї окремого індивіда виступає як відображення духовного філогенезу нації в духовному онтогенезі особистості.

В цьому процесі важлива роль належить мистецтву і літературі, які сприяють духовно-емоційному, розумовому і естетичному розвитку учня.

Читаючи художній твір, людина уявляє зображені в ньому картини, деталі, ситуації. Таку уяву називають відтворюючою і розглядають як важливий чинник у забезпеченні досягнення твору. Читання суб'єктивує літературний текст, з допомогою художнього переживання переносить образи і ситуації твору у план особистих асоціацій читача. Ці асоціації визначаються життєвим досвідом кожної людини і мають особистісний характер.

Відомо, що почуття і уява людини взаємопов'язані. Кожен з нас може пригадати певні моменти із власного життя, коли під впливом почуття радості в уяві народжувалися картини і образи, що були мовби ілюстраціями до очікуваного. І навпаки, під впливом почуття образи, кривди, несправедливості уява малювала інші картини, зміст яких відповідав характеру нашого емоційного стану. У свою чергу, образи, що виникають в уяві, будять наші емоції – і позитивні і негативні в залежності від характеру уявлюваних образів. На це, як уже згадувалось, звертав увагу Л. С. Виготський, стверджуючи, що всяка емоція обслуговується уявою і виявляється у цілому ряді образів.

Шляхи формування цієї особливості уяви можна простежити за допомогою таких міркувань.

Людина приходить у світ в оточенні уваги і любові. З материнським молоком у її життя вливається мелодія колискової пісні, теплота материнського голосу. Широко відкритими очима дитина вбирає у себе великий і таємничий світ, що стає материком її дитинства. Материнська любов і лагідність накладають свій відбиток на цей материк – він сприймається дитячою свідомістю як добрий і відкритий для добра, таємничий і прекрасний, підвладний слову матері. А тому в ньому панує атмосфера захищеності і щастя: є добра і сильна мати, є відкрите віконце, в яке заглядає сонячний зайчик. Надворі ж чекає квітучий бузок, ластівка над вікном, високий журавель біля колодязя... Потім приходять казки, в яких сильний і добрий герой перемагає злого Змія, Бабу-Ягу, Коцея Безсмертного. Казкою стає і річка, куди з мамою чи бабусею і дідусем шкандибає мале, радіючи сонцю, теплу, літу. А восени до нього приходить перший сум, бо відлітають журавлі, на трави падає холодна роса, жовкне лист у саду... Так у союзі з природою, казкою та піснею росте Людська Дитина.

А у великому місті її дитяче світосприйняття пов'язане з гомоном вулиці,

прохолодою і розкішню парку, пам'ятниками, вогнями тролейбусів. Але де б не пройшли дитячі роки, вони вбирають у себе образи світу, які стають навіки дорогими, говорять юній душі про красу і щастя, поєднуються з радощами й надіями, почуттями захвату і здивування.

Серед цих образів буде і перший сніг, і травневий грім, і весняний дощ, і сум осіннього вітру, і радість первоцвіту, що виглянув з-під снігу, і багато-багато інших образів, в поєднанні яких відтворюється картина життя, по-своєму індивідуальна і неповторна для кожної людини. Проходить час, людина виростає, а в арсеналі її емоцій і логічної пам'яті назавжди залишаються образи дитинства. Вони доповнюються образами і ситуаціями юності, молодості, зрілості – всього життєвого шляху, який пройшла людина.

Ці образи, як уже сказано, – носії не тільки логічної пам'яті, але й пам'яті емоційної. А тому, згадуючи стежки дитинства, людина непомітно для себе разом з образами дитячих літ, оживляє і ті душевні настрої, які були в них вписані.

Але згадки про те, що було дорогим і улюбленим і що вже ніколи не вернеться, несуть у собі й ностальгічний відтінок – у них завжди присутня туга за втраченим. І коли людина читає твір і в її уяві оживають образи і деталі, про які мова йде в тексті, уява малює ці образи, спираючись на те, що вкарбувалось у пам'ять як спогад про бачене, пережите. Так народжуються почуття.

Саме це дало підстави психологам для висновків про закон реальності почуттів і закон емоційної реальності уяви, які й згадувалися в наших міркуваннях.

Основою взаємозв'язків уяви і почуттів, таким чином, є ті емоції, що склалися у кожної людини в процесі її розвитку, а також ностальгія за втраченим – за роками, де були перші радощі і здивування перед величчю і красою життя. Дитинство, юність, зрілість – у кожного свої, свій досвід емоційного сприйняття світу. А тому й сприймання образів художнього твору теж у кожного своє, суб'єктивне, зумовлене відтворенням в уяві згадок, картин, деталей, ситуацій власного життя, навіяних текстом.

Саме так, бо в процесі читання твору людина мовби перегортає окремі сторінки свого минулого під кутом зображених автором подій і ситуацій, які й приходять до читача крізь призму його чуттєвого й інтелектуального досвіду.

А відтак і читати художній текст треба не поспішаючи, вдумуючись у зображені картини і деталі, щоб працювала уява, створюючи асоціативні образи і народжуючи почуття, бо тільки в емоційно-інтелектуальному сприйманні людини партитура художнього твору – його текст – стає власне художнім твором.

Цього вимагає сама мистецька природа літературного твору, художньо-естетичне сприйняття якого починається з виникнення асоціативної уяви, асоціативної емоції, поза якими проникнути в художній твір просто неможливо.

У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що літературний твір мовою

зображених у ньому образів і ситуацій, – мовою емоційно-естетичною, – говорить з читачем, прагнучи сказати йому ту правду про людину і її життя, яка наболіла в душі письменника і є авторським відкриттям того, чого в житті людському не помітили інші.

А значить, – вчитись, розуміти таку мову – це і буде естетичне виховання і естетичний розвиток, а зміст цієї мови, як правило, несе необхідні для людини цінності морально-етичні. Так поєднуються в мистецтві естетичні та моральні категорії.

Щоб визначити, як сприйняли учні образи і ситуації твору, традиційно використовуються завдання, що спонукають їх на осмислення своїх загальних вражень, свого ставлення до героїв, бачення їх у тих чи інших ситуаціях тощо. Наприклад:

- Що б ти намалював на картині "Том Соєр фарбує паркан?" ("Пригоди Тома Соєра" Марка Твена).

- Яким ти уявляєш Климка у момент його загибелі? ("Климко" Гр. Тютюнника).

Відповідаючи на питання, учні осмислюють свої уявлення, а відтак і своє емоційне ставлення до героїв.

Поєднуються свідомі та підсвідомі процеси пізнання:

- Що ти згадував, читаючи казку про Попелюшку?

- Які думки навіяла тобі байка "Вовк і ягня"?

- Чому до цієї байки люди звертаються уже більше 2 тисяч років?

- Про що хотілося б поговорити з поетом після читання його послання "І мертвим і живим...".

Подібні завдання допомагають поглибити емоційну реакцію, бо виявляють зв'язок образних структур твору з власним життєвим досвідом учнів, а значить, виявляють і формують асоціативні зв'язки, збагачують образне мислення школярів, що є необхідною умовою для сприймання літератури як мистецтва слова.

Важливість завдання такого типу пояснюється саме тим, що смисл, який відкриває у художньому образі читач, зумовлений не тільки текстом, а й життєвим досвідом і характером асоціативної пам'яті читача, який цей смисл сприймає. А саме в цьому сприйнятті текст стає твором мистецтва, – і тут не можна не нагадати, що "текст і твір – це принципово різні цілості" [11: 8]. А тому підкреслимо, що учень навчається сприймати твір у його художньо-емоційній сутності, якщо завдання вчителя спонукають його в художніх образах і ситуаціях бачити засіб вираження духовного пошуку автора, його життєвої позиції, а також відчувати зв'язок зображеного із досвідом власного життя і осмислювати своє розуміння зображеного.

- Яке ставлення до життя виражає М. Ю. Лермонтов в образі паруса (вітрила)?

- Якою ви уявляєте картину світанку, зображену Т. Шевченком у поемі "Сон"?

- Якого значення набувають образи природи в поемі у співставленні зі словами:

*Хіба ти не чуєш,
Хіба ти не бачиш
Людського плачу?*

Такі завдання, виховують у людині художника, формують уміння дивитися на людські прагнення і стосунки і на світ природи крізь ціннісні сутності, які виражаються поняттями прекрасного, високого, потворного і т.д.

В могутності стихій, у силі грому, в лагідності сонячного ранку, в прощальному крику журавлів – відображені не естетичні якості природних явищ, а в безвідносних до людських оцінок фактах та процесах людина побачила відображення своїх уявлень про Божу могутність, цінність лагідності і добра, сум прощання.

Ці приклади традиційні – в зв'язку з однаковим сприйняттям образів грому, ранку, відлітаючих журавлів, які стали загальнозрозумілими і несуть закріплене традицією емоційне значення. Але в кожному творі автори відтворюють і нетрадиційні, тільки в певному конкретному тексті вжиті образи природи і людського побуту, смисл яких має відкрити читач, виходячи зі свого емоційно-естетичного досвіду та здатності до асоціативного мислення:

... Ніч, вулиця, ліхтар, аптека...

О. Блок

Просто перелічити зображене – ще не значить зрозуміти автора. Сприйняття його образів як носіїв художньої думки починається з розуміння тієї духовно-людської суті, яку вони виражають у вірші. А отже, за природним, органічним потрібно побачити те, що не названо словом конкретно, а являє собою внутрішній смисл твору як естетичного цілого.

В даному випадку – одноманітність і трагічну непорушність життя, що важким тягарем лягає на душу ліричного героя поета.

... Підсумовуючи сказане про певні особливості механізму художньо-естетичного сприймання, його емоційну природу і витoki цієї емоційності, підкреслимо: народившись як індивід природний, кожна людина приходить у світ людей по сходинках мистецтва.

Ці сходинки починаються з колискової, що несе материнську любов і турботу, вводить у світ людського слова і пісні, несучи почуття захищеності і добра. Потім прийде "сорока-ворона", що кашку варила, а далі – скоромовки, казки, де завжди перемагають ті, хто несе людям добро і правду. Минає час – і естафету приймає шкільний курс літератури. І на кожному етапі людського розвитку особистості література створює духовно-емоційну атмосферу, поза якою людина не змогла б бути людиною.

Виходячи з цього, ще раз підкреслимо: в духовному онтогенезі особистості відображається духовний філогенез народу.

Цей висновок логічно витікає з аналізу того, як образи пісні, казки, фольклору і літератури взагалі входять у духовний світ підростаючої людини і формують цей світ. Та й самі національні особливості психічного складу кожного народу, його менталітет визначаються в значній мірі особливостями і характером мистецтва і літератури, під впливом яких вони формуються.

А окремих індивід набирає якостей, що роблять його членом роду Номо

sapiens, проходячи духовними стежками, що ведуть від міфічних образів далекого минулого до образів і ситуацій, що відображають трагедії і надії нашого часу. Отже, окрема людина своїм духовним корінням нерозривно зв'язана з духовною історією людства, як дерево з землею. Підрубай це коріння, і людина втратить духовну пуповину, стане обездушеною, відчуженою від світу людей. Дух минулих епох промовляє до нас голосом старовинних храмів і їх руїн, образами міфів і легенд, народних пісень і переказів, поклик яких живе в духовній сутності кожного з нас, хоч ми нерідко про це й не здогадуємось.

А отже, художній твір, образний світ мистецтва для свого сприймання потребують, щоб людина була людиною розумною, вони ж і створюють людину розумну – людину духовну.